

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך לב, תשמ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

זיק, ברק-נור! הך!

על מעמד האונומאטופיאה בלשוננו של ח"נ ביאליק

בדורו של ביאליק התעשרה העברית בעשרות אונומאטופיאות, שחסרו בה עד אז, וביאליק היה מראשי המחדשים בתחום זה. ידוע הסיפור המשעשע על המלה רשרוש, שביאליק המציאה והכניסה (בתוקף תפקידו כעורך מדור-הספרות של "השילוח") לסיפור קצר מפרי-עטו של גרשון שופמן. והנה, כולם החלו פתאום "מרשרשים", והרשרוש נשתגר עד כדי כך, שנשפח "ממציאו", ונדמה היה לפול, שהמלה הייתה בשפתנו מן קדמת דנא. וכי כיצד רשרשו בעברית בטרם היות הרשרוש בארץ?

יצירתו של ביאליק בשירה ובפרוזה באונומאטופיאות לרוב, אך רק בסיפוריו הן חיקוי ישיר לצלילי הטבע, ותו לא. בסיפורו "ספיח", למשל, מציין הצליל "תססס . . ." קול תסיסה; "פררר . . ." מציין את ההתפוררות; "דררר . . ." את ההידרדרות; "פק!" את פקיעת הגחלת, ו"פץ!" את נפילת המכתש.

לעומת זאת, בשיריו של ביאליק ניתן להבחין בתופעת סגנון מעניינת, שעד כמה שידיעתי מגעת, אופיינית היא לביאליק בלבד. רוב האונומאטופיאות בשירי ביאליק, אם לא כולן, אינן במעמד של אונומאטופיאה גרידא. אותם צלילים "מקריים" ו"שרירותיים" כביכול, שאין בהם אלא ניסיון

לחקות את צלילי הטבע (ציף, ציל, רי, טוט, תור, גיר, שרק, טרן ודומיהם), המצויים בשפע בייחוד בשירת הילדים של ביאליק, אך גם בשירתו ה"קאנונית", לאמתו של דבר, אינם חיקויים לצלילים מן הטבע הפפרי והעירוני בלבד. לפנינו אונומאטופיאות, שהן גם מ ל י מ ש ל מ מ ש, בעלות מעמד עצמאי (שאינו קשור לרוב לצליל, שהן מנסות לחקות אותו), ובעלות מטען עשיר יותר או עשיר פחות, המעניק לשיר ממד נוסף, שאינו מתנחש בנקל. כך — למשל — הופך שיר-ילדים "פשוט" ו"נאיבי" ליצירה של ממש, בעלת עיבוי וריבוי של משמעים.

טו-טו-טוט!

דוגמאות לתופעה זו יש למכביר. ידועה טענתו המשעשעת של הפרופ' בנימין הרושובסקי, במאמרו "האם יש לצליל משמעות?" ("הספרות", א/2, 1968), שלפיה הפלב בשירת הילדים בעברית סובל מסכיוזופרניה: לפעמים הוא נובח "האו, האו", כמו בידיש ובגרמנית, ולפעמים "הב, הב", כמו ברוסית. לעתים אף נובח הפלב "האו" באמצע השורה, ו"הב" בסופה, לצורך החריזה.

אולי ההיסטוריונים של ספרות הילדים יוכלו להעמידני על טעותי, אבל חושיי אומרים לי, שביאליק הוא שהשגיר בספרות את האונומאטופיאה "הב, הב", ומשום שהב היא לא רק מלת-קריאה, המבטאת את נביחת הפלב, ולא רק מלה נוחה לחריזה, אלא גם מלת ציווי או בקשה (הב! = תן!). כאשר הפלב משמיע בשיר-הילדים של ביאליק "ויהי נער קטון" נביחת "הב!

הב", יש במלים כפל־משמעות (נביחה ותביעה), כי גם יתר האנומאטופיאות בשיר זה (רי, לי, דו, פום) הן לא חיקויי צלילים בלבד, אלא גם מלים עבריות או ארמיות, נושאות משמעות. "רי, רי, רי" — קולו של הפינור בשיר זה — פירושו גם גשם (לפי כמה מן המפרשים לאיוב לז, יא וכמצוי בפיוטים) וגם מלת לחש־נחש (עבודה זרה יב ע"א — "שברירי, ברירי, רירי, ירי, רי"). לחש זה הוא מסוג הלחשים, שהביא ביאליק בנוסח האחרון של שיר־העם הידוע "בין נהר פרת ונהר חֲדַקֶּל" ("ריפת, דיפת ומזריפת / ככה שחה הדוכיפת").

גם לי, דו, פום הן מלים של ממש, בעברית או בארמית, וכשהחליל מנגן בשיר־הילדים "גדוד בעיר" לי־לי־ליל, שוב אין כאן חיקוי של צליל בלבד, או בחירה מאולצת ושרירותית לצורך חריזה של לִיל ב"חליל", אלא צירוף נושא משמעות ("שדים ולילין" כלומר מזיקים, עפ"י סנהדרין קט ע"א).

"מה שלומכם גוזלי? / תור, תור, תור, תור!" — אומרת האם־היונה לגוזליה, בשיר־הילדים "שוכך", ושוב כאן לא רק ניסיון לחקות את המית היונה, אלא גם רמז ליונה, שיצאה לשוטט ולתור אחר מזון לגוזליה, ואולי גם רמז סוגסטיבי ל"תור", בן־זוגה של היונה.

טו־טו־טוט! — צופרת המכונית, בשיר־הילדים "המכונית", ושוב אין המלה טוט סתם חיקוי של צליל, כי אם מלה מן המקורות ("טוט אסר וטוט שרי", מועד קטן טז ע"א), שפירושה: תקיעת שופר. והנה המלה טוט באה בקונקורדאנציה לשירת ביאליק של א' אבן־שושן וי' סגל, בתורת מלת־קריאה

מן הספרות העברית החדשה, שבכללה חידושי ביאליק, ולא כן הדבר.

"גיר-גיר-גיר!" — מתגרים הילדים בתלמיד שסרח, בשיר-הילדים "מעשה ילדות"; וגיר הריהו לא רק ניסיון לחקות את צלילי ההתגרות, העולים מגרונם של ילדי-הרחוב, אלא גם מלה פוליסמית (רבת-משמעים), שפירושה האחד הוא "קצף צף", רמז ליריקות הבזו של הילדים. אף ייתכן, שצבעו של הגיר (גיר הסיד הלבן) נקשר אסוציאטיבית בלעג ובעלבון (על פי הניב "הלבין את פניו"); והרי גיר פירושו גם "חץ" (ר' התרגום הארמי, ישעיהו לז, לג) — רמז לחצי הלעג של הילדים, השלוחים כלפי הילד ה"פסיל".

ובאותו שיר עצמו הדלת סובבת על צירה ומשמיעה קול: "טריקו-טריקו-טריקו-רוק". שתי המלים האחרונות נקשרות בריקנות, ומזכירות לריקא הפוחז, שעליו כבר לצאת ממיטתו ("חבורה שפולה סריקין", סנהדרין ע"ב, פירושה: "חבורת בריונים, ריקים ופוחזים; ובשיר-הילדים "תרנגול", קורא הגבר "קו-קו-ריקא", להזכיר לריקא לקום ממיטתו ולצאת ללימודיו). בשתי המלים הראשונות יש אולי רמז, פפי שפבר הבחין אברהם אברונין (בספרו "מחקרים בלשון ביאליק ויל"ג", הוצאת ועד הלשון העברית, תשי"ג, 37), לביטוי הארמי "טרוקו גלי" (סגרו הדלת, עפ"י פרכות כח ע"א), ואולי אף רמז למאמר חז"ל על פירוק מיטת הפלולות ("פילת חתנים מותר לפורקה", שבת קלח ע"ב), שהרי התלמיד העצל נוהג מנהג חתנים ובושש לצאת ממיטתו.

ובאותו שיר ארוך — "מעשה ילדות" — חורק הדלי

הריק ושורק על פי הבאר, ומשמיע צליל שיריק-חיריק, שהוא גם חיקוי צלילי החריקה והשריקה של הדלי הריק, וגם רמז לתנועות ה"שורק" וה"חירק" — צלילי /u/ ו-/i/, המתחלפים בדיאלקטים מסוימים (פגזן בהגייה הפולנית והאוקראינית, שבה הוגים את ה"שורק" — "שיריק").

ומהו קול הרעש, העולה מן הרחוב? צלילי טַרַח, טַרַח נשמעים בחוצות העיר, הם קול חבטת הפסתות והשטיחים, או קול צליפת הסוסים, אך גם קול המזרוז את הנער העצל לטרח ולעבודה (מן השורש טר"ח); והא ראייה: באחד משיריו הגנוזים של ביאליק ("כמה נאים האילנות") משנות יצרתו הראשונות, מזרוז הדובר את התלמיד הנרפה ב"חדר" לעמול בלימוד התורה, ומטיף באוזניו פדברים הפאים:

אַל לילד לומד תורה
שעשועים, שחוק איולת
עמול, טַרַח, ילד עברי
עמול, טַרַח עם תועלת.

ראוי וכדאי לו לילד ב"חדר" לטרוח בלימוד התורה, במיוחד כשהרבי ניצב מעליו, ובידו רצועת המלקות, ומן המלה טַרַח! (=עבוד! עמול!) עולה ובוקע גם צליל צליפת השוט.

פעם, נים, ציל, צל!

כאשר התוף הולם בשיר-הילדים "מיכה אומן יד" **פעם, פעם, פעם**, מתלפדים בעת ובעונה אחת כמה וכמה מישורי השתמעות: מן הצד האחד, יש לפנינו חיקוי לפעולת התיפוף

/pam, pam/ ורמז לפעימת כלי-הנגינה; מן הצד השני, פעם הוא גם רמז להלמות הפטיש על הסדן (עפ"י ישעיהו מא, ז); ובנוסף לכך, יש כאן גם רמז להישגות פעולת התיפוף מספר פעמים (times); ואולי אף רמז לצעדי ההליכה, שהרי התוף הוא מן הפלים, המלזים בנגינתם "מארשים", מצעדים, שירי-לכת. "פינור הפלאים" מנגן בשיר זה מנגינת ניס-ניס-ניס, שהיא לא חיקוי צליל בלבד, אלא גם רמז לנימי הפינור ומיתריו; ואולי אף רמז לכינור פלאים אחר — פינור דוד — שניגן מעצמו, ללא פונת מכון, בחצות הלילה, פשפל דרי הארמון נמו את שנתם (לפי המסופר במסכת ברכות). גם הדלי, הבוכה בדממה טיף, טיף, ניס, בשיר-העם "יש לי גן", מעלה את זכר מימרת חז"ל "נים ולא נים, תיר ולא תיר" (פסחים קב ע"ב), שמשמעה: ישן ולא ישן, ער ולא ער; ואכן, נאמר באותו שיר עצמו:

כל העולם ישן — הס!
 גם תפוח ואגס;
 אמי נמה, נרדם אבי,
 ערים רק אני ולבבי.

ובשיר-עם אחר — "ציל צליל" — נשמעת הכותרת כחיקוי לקול המצילה, לקול פעמוני הפרפרה של האהובה, המפליגה למרחקים, ותו לא. אולם ציל פירושו גם "בהיר, צלול, מזהיר" (עפ"י פסחים קי ע"ב), רמז ללובן בגדיה של האהובה, הנחפזת לדרכה עם רדיד לבן מתנפנף:

וככנפי החסידה מבין האילנות מנפנפות רק כנפות רדידך הלבנות.

על-כן, פשהשעון משמיע ב"מעשה ילדות" צלילי
ציל-ציל! ציל-ציל!, ומזרוז את הילד להבחין בין יום וליל, בין
שינה ויקיצה, יש במלים ציל וציל גם חיקוי לקול הצלצול וגם
רמז ל"בהיר" ול"כהה" — צבעם של היום ושל הליל.

אך לא רק בשירי הילדים ובשירי-העם, שהם ז'אנרים
מחייבים פחות ומרוממים פחות, נזקק ביאליק לאונומאטופיאה.
גם בשיריו ה"קאנוניים", שקובצו במהדורות שיריו השונות,
מצויה האונומאטופיאה: שריק-שרק — שורקת הרוח ב"משירי
החורף"; זיק, פרק-נור! הק! — מכה הפרק בפואמה "הפרכה";
ציף — מציינת הציפור בשיר, שעובד ביאליק משירת אלפונס
דוֹדה "בשל תפוח" (ציף הוא גם ציפת הפרי, הפשר העוטף את
הגלעין, עפ"י חולין נ ע"ב).

אסיים בדוגמה משעשעת, המוכיחה, שכל מלה ומלה
בשירת ביאליק היא במקומה, וכי כל מהדיר, המשנה בה דבר,
חוטא לכונת הדברים וגורע ממשמעותם. בשיר גנוז של ביאליק,
"עסק בנסתרות", מהלכים שני תלמידי חכמים ובונים בראשם
מגדלים פורחים של חכמה נסתרת, אך פשהם פותחים את פיהם
להשמיע את חכמתם, אין הם מוציאים אלא הברות קטועות
וקול עטישה. מן היער, קוראת אחריהם הקוקייה:
קא-קא-קא-קא. חשש המהדיר שמא לא ינעמו צלילי הקוקייה
בגרסתו של ביאליק לאוזני הקוראים, ותיקן (ב"כתבים גנוזים",
דביר, תשל"א): קו-קו-קו-קו. אולם במסכת חולין דף סג

מצאנו: "קאת זו הקוק"; קאקא הוא מין עוף, אָז, פנראה (עפ"י ברכות כו ע"א), וקקא מין עוף ממשפחת החסידות (עפ"י גיטין עג ע"א). אבל המלה קא פשהיא לעצמה אינה בעלת מעמד עצמאי, והיא באה בארמית בראש הבינוני (קא תני, קא משמע לן וכד'). ייתכן שפאן יש חיקוי אירוני של הטבע, של קול הקוקייה, לפולמוס, לשקלא וטריא של שני תלמידי-החכמים, שאינו מגיע, לאמתו של דבר, לכלל פולמוס, וכל פולו עומד על פתיחות נוסחאיות של פלפול עקר.

מפאן, שאפילו צלילים "סתמיים" בשירת ביאליק אינם מקריים ושרירותיים, אלא טעונים פונה ומשמעות. בעלי-החיים והדוממים בשירתו אינם מוציאים מפיהם "שטויות", דבר-סרק נטולי היגיון, אלא מלים של ממש, ואפילו מובאות מלשון-חכמים.

והעיד ביאליק על עצמו, אחרי שפרא "יש מאין" את המלה רשרוש, ומצאה לפתע משופצת בתוך דבריהם של חשובי הסופרים והמשוררים:

"על דעת אחד מהם לא עלתה לבדוק אחרי מולדתה ומוצאה של מלה זו ולשאול אותה: בת מי את? ועד היום הפול מחזיקים בה, והפול סבורים, שהיא מלה עתיקה, מדרשית או תלמודית. הגיע הדבר לידי כך, שהד"ר קלוזנר התערב עמי, פי ראה המלה הזאת במדרש או בתלמוד. מובן מאליו, שלא זכה בדין. ואולם עוד מעט, ואני, גם אני, אתחיל להאמין פי אכן נמצאת היא באחד המדרשים ----" (פאיגרת לדניאל פרסקי, מיום 6 בפברואר 1922, איגרות ביאליק, כרך ב', רנב).